

Kapitola čtyři

KRUTOST A VYKOUPENÍ

*„...abychom si koupili nuzáky za stříbro,
ubožáka pro pár opáneků“*

– Starý Zákon, Ámos 8:6

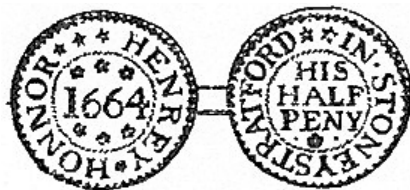
MOŽNÁ JSTE SI povšimli nekonečných polemik mezi těmi, kdo považují peníze za zboží a těmi, kdo je pokládají za symbol dluhů. Kdo z nich má pravdu? V tuto chvíli už by nám mělo být jasné, že jedni i druhí. Keith Hart, pravděpodobně nejznámější současný antropolog zabývající se problematikou peněz, na tento fakt poukázal už před mnoha lety. Každá mince, jak trefně podotkl, má dvě strany:

Prohlédněte si jednu z mincí, které nosíte po kapsách. Na její lícové straně je symbol politické moci státu, kde byla mince vyražena, na rubu najdete její přesnou směnnou hodnotu. První strana nám tak připomíná, že je to stát, který ručí za svou měnu a že peníze jsou vyjádřením vazeb mezi lidmi dané společnosti. Ta druhá zase označuje minci jako předmět, který vstupuje do konkrétních vztahů s jinými věcmi.¹

Je zřejmé, že původním účelem peněz nebylo překonat potíže spojené se směnným obchodem mezi sousedy – především proto, že neexistoval důvod se do takového obchodu pouštět. Na druhou stranu, i čistě úvěrový peněžní systém by měl velké nevýhody. Je totiž založen na důvěře, která je ve světě konkurence vzácnou komoditou vzácným jevem – zvláště při obchodování s cizinci. Za vlády římského císaře Tiberia byla kupní síla mincí s jeho portrétem nejspíš podstatně vyšší než hodnota stříbra, z kterého byly vyrobeny² – díky tomu, že Tiberiova vláda byla ochotna uznat jejich nominální hodnotu. Podobné to bylo i u dalších starověkých mincí. V Persii tomu ale zřejmě vláda nakloněna nebyla a je jisté, že ani vlády v Maurijské říši nebo Číně. Ohromné množství římských zlatých a stříbrných mincí se tak dostalo až do Indie a dokonce do Číny; podle všeho je to také hlavní důvod, proč byly ze zlata a stříbra v římské říši vyráběny.

To, co bylo řečeno o velikých impériích, jako byl Řím nebo Čína, platí tím spíše i o sumerském či řeckém městském státu a o různých královstvích, městech i malých knížectvích středověké Evropy nebo Indie, které tehdy připomínaly rozbitou šachovnici. Jak už jsem upozornil, často nebylo moc jasné, co je uvnitř a co vně. V prostředí malých i velkých měst, církevních společenství nebo cechů mohla roli peněz plnit jakákoli věc za předpokladu, že *někdo* ji přijímal výměnou za smazání dluhů a všichni to o něm věděli. Jeden čítankový příklad za všechny: v některých městech Siamu se v devatenáctém století místo drobných mincí běžně používaly čínské hrací známky z porcelánu podobné dnešním pokerovým žetonům, které vydávaly místní herny. Když se stalo, že některá z nich musela být uzavřena nebo přišla o licenci, majitel byl povinen poslat do ulic vyvolávače s gongem a vyhlásit, že každý, kdo vlastní zmíněné známky, si je do tří dnů může nechat vyplatit.³ Pro větší obchodní transakce se samozřejmě využívalo platidel běžně přijímaných i jinde mimo komunitu, obvykle opět stříbrných a zlatých mincí.

Podobně vydávaly po staletí i anglické obchody vlastní dřevěné, olovené či kožené symbolické mince. Postup byl z formálního hlediska nezákonný, ale udržel se až do relativně nedávné doby. Zde je příklad mincí jistého Henryho, majitele obchodu z městečka Stony Stratford v Buckinghamshiru v sedmnáctém století:

Zcela evidentně jde stále o stejný princip: Henry vydával dlužní úpisy ve formě drobných mincí, kterými pak bylo možné v jeho obchodě platit. Jako takové mohly teoreticky kolovat mezi mnoha lidmi, hlavně Henryho pravidelnými zákazníky. Na druhou stranu ale bylo velmi nepravděpodobné, že by se dostaly ze Stony Stratfordu někam daleko – ve skutečnosti se pohybovaly po území v rozsahu pár bloků kolem Henryho krámků. Při větších obchodech každý včetně Henryho požadoval platbu v penězích, kterými se dalo platit kdekoli, i ve Francii nebo Itálii.⁴

Během téměř celých dějin se používala neuvěřitelná směsice různých typů měny, a to i v zemích, kde existoval promyšlený tržní systém. Některé z platidel pocházely ze směnného obchodu mezi cizinci – typickými příklady jsou kakaové boby ze zemí Střední Ameriky nebo cihličky soli z Etiopie.⁵ Jiné vzešly z úvěrových systémů a často nekonečných dohadů o tom, jaký druh zboží je přípustný pro zaplacení daní a dalších dluhů. Mnoho informací o rozložení politických sil v konkrétní době na konkrétním území lze zjistit z toho, kterým zbožím bylo možné splácet závazky. Například pěstitelům tabáku v koloniální Virginii se podařilo prosadit

zákon ukládající obchodníkům přijímat tabák jako platidlo, podobně středověcí rolníci z Pomořanska dokázali přesvědčit své vévody, aby bylo možné platit daně, clo a další poplatky vínem, sýrem, paprikami, kuřaty, vejci a dokonce i sledi, ačkoli výše těchto poplatků byla zákonně stanovena v penězích. To se samozřejmě ani trochu nelíbilo pocestným kupcům, kteří kvůli placení mýtného s sebou buď museli zmíněné zboží vozit, nebo si je koupit, když dorazili na pomořanské území – samozřejmě za velmi nadsazenou cenu.⁶ Tato praxe byla tehdy možná v oblasti, kde žilo více svobodných rolníků než nevolníků a ti měli poměrně velký politický vliv. V jiné době a jiných zemích naopak převládaly zájmy kupců a šlechty.

Peníze tedy vždy byly něčím mezi zbožím a prostředkem k umoření dluhů. To je možná také důvod, proč mince – kousky zlata a stříbra, které samy o sobě představují hodnotné komodity a mají ještě vyšší cenu, když jsou opatřeny znakem příslušné politické moci – pro nás představují nejtypičtější podobu peněz. V této formě nejlépe překlenují rozpor při hledání odpovědi na to, čím peníze vůbec jsou. Navíc vztah mezi oběma byl předmětem stálého politického sporu.

Jinak řečeno, boj mezi státem a trhem, vládou a obchodníky není lidstvu vlastní.

Vraťme se nyní na začátek – původní příběhy o směnném obchodu a o prvotním dluhu spolu na první pohled nemají vůbec nic společného. Svým způsobem jsou ale dvěma stranami téže mince, jeden vyplývá z druhého. Stačí si představit lidský život jako sled obchodních transakcí a budeme schopni vnímat náš vztah vůči světu jako dluh.

Rád bych to dokázal, a tak dovolu, abych si vzal na pomoc možná překvapivého svědka, Friedricha Nietzscheho – muže, který nezvykle jasně chápal, co se stane, když se pokusíte uvidět svět očima obchodníka.

Jeho kniha *On the Genealogy of Morals* (česky vydala pod názvem *Genealogie morálky* Aurora, 2002) vyšla v roce 1887. Nietzsche v ní začíná argumentem, který je jako vystřižený z díla Adama Smitha – s tím rozdílem, že Nietzsche jde ještě dál, než se odvážil Smith, a tvrdí, že nejen směnný obchod, ale také prodej i koupě předchází jakékoli lidské vztahy. Pocit osobního závazku má podle něho svůj původ:

ve vůbec nejstarším a nejpůvodnějším osobním vztahu, ve vztahu mezi kupcem a prodávajícím, věřitelem a dlužníkem. V tomto vztahu se poprvé povýšil člověk nad člověka, zde se poprvé *porovnával* jeden člověk s druhým. Zatím nebyla nalezena civilizace na tak nízké úrovni, aby v ní nebylo ani stopy po takových vztazích. Stanovit ceny, vymezovat hodnoty, vymýšlet rovnocenné náhrady, směňovat věci – tohle všechno zaměstnávalo myšlení lidí v dávných dobách natolik, až se to stalo samotnou podstatou myšlení. Zde je prapůvod lidské mazanosti, zde je ale nejspíš také počátek lidské hrdosti, pocitu, že člověk vyniká nad ostatními živočichy. Je možné, že slovo člověk – „man“ (z pragermánského *manas*, *mannaz*) vyjadřuje

něco z *tohoto* pocitu: člověk sám sebe popisuje jako bytost, která rozhoduje o hodnotách, oceňuje a vyměřuje, je „bytostně vypočítavým stvořením“. Prodej a koupě, i s jejich psychologickými aspekty, časově předchází jakoukoli formu organizace společnosti. Z nejelementárnějších forem individuálních právních nároků se počínající cit pro směnu, dohodu, právo, provinění, povinnost a odškodnění teprve potom *přenesl* do nejranejších primitivních společenských struktur (a do jejich vztahů s jinými strukturami) včetně zvyku vyměřovat, vypočítávat a porovnávat moc s mocí.⁷

Smith, jak si jistě vzpomínáte, viděl původ jazyka – a tím i lidského myšlení – v našem sklonu „vyměňovat jednu věc za druhou“ a na stejném principu podle něho také začal fungovat trh.⁸ Naléhavá touha obchodovat a porovnávat ceny z nás dělá rozumné bytosti a odlišuje nás od ostatních tvorů. Společnost vznikla až později – a to znamená, že náš smysl pro odpovědnost vůči druhým lidem poprvé vykrystalizoval pouze a jen za podmínek obchodování.

Nietzscheho, na rozdíl od Smitha, nikdy nenapadlo, že může existovat svět, kde všechny takové transakce okamžitě pozbudou platnosti. Domníval se, že věřitelé a dlužníci vzházejí z jakéhokoli systému obchodního účetnictví. Věřil, že se lidská morálka vlastně zakládá přesně na tomto faktu. Všimněte si, říká, že význam německého slova *schuld* je „dluh“ i „morálka“. Dluh kdysi s sebou nesl provinění a věřitelé měli radost, když mohli trestat insolventní dlužníky, „ponižovat je všemi způsoby a mučit je na těle, což mohlo znamenat i to, že oběti byl odříznut z těla tak velký kus masa, aby to vyvážilo výši dluhu.“⁹ Nietzsche se dokonce odvážil tvrdit, že všechny ty původní barbarské zákoníky, které vypočítávaly přesné sumy za vypíchnuté oko nebo useknutý prst původně nesloužily ke stanovení pevné výše odškodného za ztrátu oka či prstu. Podle něho se jednalo o ustanovení, kolik z dlužníkovy těla si věřitel může vzít! Nemá pro to pochopitelně ani špetku důkazu (protože žádný takový neexistuje).¹⁰ Pátrat po takových důkazech by ale byla ztráta času. Nejde zde o historická fakta, ale jen o cvičení v představivosti.

Nietzsche pokračuje: když lidé začali utvářet společenství, začali si nezbytně představovat svůj vztah k druhým lidem za těchto podmínek. Kmen jim zaručuje klid a bezpečí. Jsou mu tedy za to dlužní. Pokud se podrobí pravidlům kmene, splácí tím tento dluh (máme zde opět „splácení dluhu společnosti“). Tento dluh zde ale, jak říká Nietzsche, spočívá také v oběti:

Mezi původními členy kmene – mluvíme zde o prehistorické době – žijící generace vždy uznávala svůj dluh vůči předchozím generacím, zvláště k té první, která založila kmen [...] Vládne mezi nimi přesvědčení, že kmen může *existovat* pouze díky obětem a úspěchům předků – a že lidé jim to mohou *splatit* opět jen oběťmi a úspěchy. Lidé v tom spatřují *dluh*, který neustále narůstá, protože předkové žijí dál jako mocní duchové, pomáhají kmeni a propůjčují mu své síly. Dělají to zdarma? V těchto „spirituálně nuzných“ a drsných dobách neexistuje žádné „zadarmo“.

Co jim tedy lidé mohou vrátit? Oběti (nejdříve primitivně ve formě potravy), slavnosti, bohoslužby, pocty a nade všechno – poslušnost při dodržování zvyků, které jsou dílem předků, ale také poslušnost jejich ustanovením a příkazům. Dávají jim lidé dost? Tato nejistota přetrvává a narůstá“.¹¹

Nietzsche, který staví na předpokladech Adama Smitha o lidské povaze, tím míní, že musíme dojít k něčemu podobnému prvotní teorii dluhu. Na jedné straně dodržujeme zákony předků, protože vůči nim pociťujeme závazek. Z toho důvodu také cítíme, že společenství má právo jednat jako „rozzlobený věřitel“ a potrestat nás, pokud tyto zákony porušíme. V širším slova smyslu nám pomalu začíná docházet, že se nám nikdy nepovede svůj dluh vůči předkům splatit a že žádná oběť (dokonce ani oběť našeho prvorozeného dítěte) nás ve skutečnosti nevykoupí. Naši předkové nám nahánějí hrůzu a čím silnější a mocnější se společenství stává, tím mocnější jsou i oni, dokud se nakonec „předek nepromění v boha“. Společenství se rozrůstají na království, království na světové říše a i bohové jsou stále obecnější, mají daleko větší a univerzálnější nároky, vládnu nebesům a vrhají blesky – až se nakonec promění v křesťanského Boha, který jako svrchované božstvo „budí v lidech největší pocit závazku na světě“. Ani náš předek Adam už není vypočten jako věřitel, ale jako provinilec, a tedy i dlužník, který na nás přenesl břemeno prvotního hříchu:

Tento dluh není možné splatit a lidé nakonec přistoupí i na myšlenku, že se nelze vyhnout pokání a že se nemůžeme vyplatit („věčný trest“) ... dokud najednou nestojíme tvář v tvář paradoxnímu a hrůznému prostředku, ve kterém sebelítostivé lidstvo našlo dočasnou úlevu, geniálnímu tahu *křesťanství*: Bůh se obětuje za viny všech lidí, Bůh splácí sám sobě dluh, Bůh, který jako jediný může vykoupit člověka z toho, z čeho se sám vykoupit nezmůže – věřitel obětující se za dlužníka, z *lásky* (je tomu možné uvěřit?), z lásky k němu!¹²

Všechno to dává perfektně smysl, pokud vyjdeme z Nietzschova výchozího předpokladu. Problém je v tom, že toto východisko je šílené.

Máme všechny důvody věřit, že Nietzsche věděl o tom, že jeho předpoklad je bláznivý; o to tu vlastně šlo. Nietzsche vychází ze současné standardní, běžné představy o povaze lidí (která je do velké míry rozšířená i dnes) – že jsme racionálními vypočítavými stroji, že vlastní obchodní zájmy nadřazujeme zájmům společenským a že samotná „společnost“ funguje jako dočasná brzda pro konflikty, které z tohoto stavu vyplývají. To znamená, že Nietzsche vychází z obvyklých maloměšťáckých názorů, aby je vzápětí dovedl tam, odkud mohou maloměšťácké publikum pouze šokovat.

Je to úctyhodná hra a nikdo ji ještě nehrál lépe; je to ale hra, která se hraje výhradně v mezích maloměšťáckého myšlení. Nemá co říci k tomu, co je za jeho hranicemi. Nejlepší odpovědí pro každého, kdy by chtěl brát vážně Nietzschovy povídky o primitivních lovcích,

kteří si vzájemně osekávají kusy těla kvůli neschopnosti platit dluhy, jsou slova skutečného lovce a sběrače, Eskymáka z Grónska, kterého proslavilo dílo dánského spisovatele Petera Freuchena *Book of the Eskimos* (Kniha o Eskymácích). Ten vypráví, jak se jednoho dne hladový vrátil z neúspěšného lovu na mrože. Doma našel jednoho z lovců, který se u něho zastavil s několika stovkami liber masa. Freuchen mu horlivě děkoval, ale lovec rozhořčeně namítl:

„Tady v naší zemi jsme všichni lidé!“ řekl lovec. „A protože jsme lidé, pomáháme si navzájem. Neradi slyšíme, jak nám za to někdo děkuje. To, co jsem ulovil dnes, můžeš ty ulovit zítra. My tu říkáme, že i člověk si dary vychovává otroky, bičem psy.“¹³

Poslední věta je něco jako antropologická klasika a podobné věty o odmítnutí stanovit úvěry a dluhy je možné nalézt v další antropologické literatuře o rovnostářských loveckých společnostech. Lovce se nepokládal za člověka proto, že byl schopen ekonomických výpočtů. Být opravdu člověkem podle něho znamenalo *odmítnout* takové kalkulace, odmítnout vyměřovat, kdo co komu dal nebo si to pamatovat, a to z jednoho důvodu: kdyby to udělal, znamenalo by to vytvářet svět, kde začínáme „porovnávat moc s mocí, vyměřovat, vypočítávat“ a skrze dluh se snižujeme navzájem na otroky a psy.

Není to tak, že by nevěděl, stejně jako nespočetné miliony podobných rovnostářských povah v průběhu dějin, že lidé jsou k počítání náchylní. Kdyby si toho nebyl vědom, nebyl by řekl, co řekl. Všichni máme spoustu různých sklonů. Ve skutečném životě nás tyto sklony vedou zároveň několika protichůdnými směry. Žádný z nich není lepší než jiný. Zásadní otázkou je, který z nich si vybereme jako základ našeho lidství, na kterém založíme naši civilizaci. Jestliže je pro nás Nietzscheova teorie dluhu v něčem užitečná, pak proto, že ukazuje, že odrazíme-li se od pojetí lidského myšlení jako věci obchodních výpočtů a považujeme-li za základ lidské společnosti nákup a prodej, pak ano, když budeme přemýšlet o našich vztazích s vesmírem, budeme je formulovat v termínech dluhu.

Myslím, že Nietzsche nám může pomoci i jinak, totiž k pochopení pojmu vykoupení. Jeho popis „prehistorických časů“ je možná absurdní, ale jeho vylíčení křesťanství – jak se pocit dluhu proměnil na trvalý pocit viny, vina v sebenávist a ta zase v sebedmrškačství – to všechno zní velmi pravdivě.

Proč například nazýváme Krista „vykupitelem“? Původní význam „vykoupení“ je koupit si něco nazpět nebo získat zpět věc, kterou jsme zastavili, nabytí něčeho vyrovnáním dluhu. Je dost zvláštní myslet si, že jádro křesťanské zvěsti, samotná spása, oběť Božího syna za záchranu lidstva před věčným zatracením, by se měly koncipovat stylem peněžní transakce.

Nietzsche možná začal stejným předpokladem jako Adam Smith, ale první křesťané evidentně ne. Kořeny jejich myšlení leží hlouběji než Smithovo s jeho kupeckým národem. Autoři bráhman nebyli jediní, kdo si k úvahám o postavení lidstva vypůjčili jazyk tržiště. Do určité míry to vlastně dělají všechna hlavní světová náboženství.

Je to proto, že všechna – od zoroastrismu po islám – vznikla v době intenzivních diskusí o roli peněz a trhu v lidském životě a zvláště o tom, jaký význam mají v řešení zásadní otázky po tom, co si lidé navzájem dluží. Otázka dluhu a spory o něm probíhaly v té době na každé úrovni politického života. Rozvíjely se během vzpour, peticí a reformátorských hnutí. Některá z těchto hnutí získala přívržence v chrámech a palácích, jiná byla krutě potlačena. Na většinu výrazů, sloganů a specifických diskutovaných témat se během dějin zapomnělo. Stěží víme, o čem se mohla vést politická debata v syrské křmčevě v roce 750 př. n. l. V důsledku toho trávíme tisíce let přemítáním o posvátných textech plných politických narážek, které by každému čtenáři v době, kdy vznikly, musely být okamžitě jasné. My se o jejich smyslu můžeme jen dohadovat.¹⁴

Jedna z neobvyklých věcí na Bibli je, že se v ní zachovaly zbytky tohoto širšího kontextu. Vraťme se k pojmu vykoupení: hebrejská slova *padah* a *goal*, obě překládaná jako „vykoupení“ mohla označovat zpětné odkoupení něčeho, co člověk někomu prodal, zvláště zemi předků, nebo znovunabytí předmětu zastaveného věřiteli.¹⁵ V myslích proroků a teologů zřejmě utkvěl hlavně posledně jmenovaný význam: vykoupení zástav, zvláště rodinných členů držených jako dlužní rukojmí. Zdá se, že se hebrejská království v čase proroků zvolna dostávala do stejné dluhové krize, jaká už dlouho předtím byla běžná v Mezopotámii: zejména v letech neúrody se chudí lidé stávali dlužníky svých bohatých sousedů nebo bohatých lichvářů ve městech, ztráceli nárok na svá pole a stali se nájemníky na své bývalé půdě, jejich synové a dcery odcházeli sloužit do domácnosti věřitelů nebo byli dokonce prodáni jako otroci do cizích zemí.¹⁶ Knihy nejstarších proroků obsahují zmínky o takových krizích, nejvýmluvnější mezi nimi je Kniha Nehemjášova:¹⁷

Jiní říkali: „Svá pole, vinice a domy dáváme do zástavy, abychom sehnali obilí v tom hladu.“

Jiní opět říkali: „Museli jsme si vypůjčit na svá pole a vinice peníze na daň pro krále. A přece jsme se svými bratry jedno tělo, naše děti jsou jako jejich děti. Jenže my musíme své syny a dcery prodávat do otroctví, některé z našich dcer se již otrokyněmi staly a nemůžeme proti tomu nic udělat. Naše pole a vinice patří jiným.“

Když jsem uslyšel jejich křik a jejich slova, vzplanul jsem hněvem. Rozhodl jsem se, že proti šlechticům a představenstvu povedu při. Vytkl jsem jim: „Půjčujete svým bratrům na lichvářský úrok.“ A volal jsem proti nim velké shromáždění.¹⁸

Nehemiáš byl babylonský Žid, býval číšníkem perského císaře. V roce 444 př. n. l. se mu podařilo Velkého krále přesvědčit, aby ho jmenoval guvernérem jeho rodné Judeje. Dostal také povolení znovu vybudovat jeruzalémský Chrám, který více než dvě stě let předtím zničil Nabukadnezar. V průběhu přestavby byly zrestaurovány také posvátné texty. Byl to moment zrodu toho, čemu dnes říkáme judaismus.

Nehemjáš brzy zjistil, že stojí tváří v tvář společenské krizi. Všude kolem byli zbídačení rolníci, kteří nebyli schopni platit daně; věřitelé si odváděli děti chudých lidí. Jeho první reakcí bylo vydání klasického ediktu „čistého štítu“ v babylonském stylu. Byl docela dobře obeznámen s jeho základním principem, protože se sám v Babyloně narodil. Všechny dluhy, které nepocházely z obchodování, měly být lidem odpuštěny. Došlo ke stanovení maximálních výší úrokových sazeb. Nehemjášovi se zároveň podařilo vyhledat, zrevidovat a vydat mnohem starší židovské zákony, které se pak uchovaly v Exodu, Deuteronomiu a Leviticu. Tyto zákony šly svým způsobem ještě dál, celý princip učinily oficiálním.¹⁹ Nejslavnějším z nich je zákon Jubilea: garantoval, že v „roce Sabatu“ (po každých sedmi letech) dojde k automatickému zrušení všech dluhů a všichni, kdo strádali v otroctví kvůli takovým dluhům, budou propuštěni.²⁰

„Svoboda“ v Bibli, stejně jako v Mezopotámii, se vztahovala zejména k zproštění od důsledků dluhu. Dějiny židovského národa se napříč časem začaly interpretovat tímto způsobem: osvobození z egyptského otroctví bylo prvním Božím paradigmatickým aktem vykoupení; trápení Židů (porážka, podrobení, vyhnanství) se popisovaly jako rány osudu, které ale nakonec povedou k definitivnímu vykoupení s příchodem Mesiáše. Proroci jako Jeremiáš je varovali, že k tomu dojde pouze potom, co Židé budou upřímně litovat svých hříchů, jako bylo braní svých bližních do otroctví, zaprodávání se falešným božstvům a porušování příkázání.²¹ Není divu, že křesťané tento termín přejali. Vykoupení znamenalo zproštění břemene vlastních hříchů a viny. Konec dějin přijde ve chvíli, kdy všichni budou mít čistý štít, všechny dluhy budou zrušeny a velké troubení andělských trumpet ohlásí poslední Jubileum.

Pokud je to tak, „vykoupení“ už neznamená koupit si něco zpátky. Je spíše záležitostí ničivou pro celý systém účetnictví. V mnoha zemích Středního východu doslova: jedním z obvyklých činů při rušení dluhů bylo obřadné zničení tabulek, na kterých se vedly účetní záznamy. S daleko menší formálností se to dělo i při každém větším rolnickém povstání v dějinách.²²

Z toho vyplývá další problém: co je možné v mezidobí, než dojde ke konečnému vykoupení? V jednom ze svých znepokojivých podobenství, o nemilosrdném služebníkovi, si Ježíš zřejmě pohrává přesně s touto otázkou:

S královstvím nebeským je to tak, jako když se jeden král rozhodl vyžádat účty od svých služebníků. Když začal účtovat, přivedli mu jednoho, který mu byl dlužen deset tisíc hřiven. Protože mu je nemohl vrátit, rozkázal ho pán prodat i s ženou a dětmi a se vším, co měl, a nahradit ztrátu.

Tu mu ten služebník padl k nohám a na kolenou prosil: „Měj se mnou strpení a všechno ti vrátím!“ Pán se ustrnul nad oním služebníkem, propustil ho a dluh mu odpustil.

Sotva však ten služebník vyšel, potkal jednoho ze svých spoluslužebníků, který mu byl dlužen sto denárů; chytil ho za krk a křičel: „Zaplať mi, co jsi dlužen!“ Jeho spoluslužebník mu padl k nohám a prosil: „Měj se mnou strpení a zaplatím ti to!“ On však nechtěl, ale šel a dal ho do vězení, dokud nezaplatí dluh. Když jeho spoluslužebníci viděli, co se přihodilo, velice se zarmoutili; šli a oznámili svému pánu všechno, co se stalo.

Tu ho pán zavola a řekl mu: „Služebníku zlý, celý tvůj dluh jsem ti odpustil, když jsi mě prosil. Neměl by ses také smilovat nad svým spoluslužebníkem, jako jsem se smiloval já nad tebou?“ A rozhněval se jeho pán a dal ho do vězení, dokud nezaplatí celý dluh.²³

Je to dost výjimečný text. Na jedné rovině jde o vtip; na jiných nemůže být vážnější.

Začneme u krále, který si chce „vyžádat účty“ od svých služebníků. Tato věta je absurdní. Králové, stejně jako bohové, ve skutečnosti nemohou vstupovat do směnného vztahu se svými poddanými, protože rovnováha mezi nimi není možná. A tohle je král, kterým je zcela jistě *Bůh*. V žádném případě nejde o konečné vyrovnávání účtů.

Přínejlepším se tak jedná o královský vrtoch. Absurdita výchozí scény je ještě zdůrazněna částkou, kterou králi dlužil jeho služebník. Dlužit ve starověké Judeji věřiteli „deset tisíc hřiven“ je totéž, jako kdybychom dnes řekli, že někdo je dlužen „sto miliard dolarů“. Ta suma je také žert; je prostě synonymem pro „částku, kterou by žádná lidská bytost nikdy v žádném případě nemohla splatit“.²⁴

Tváří v tvář věčnému existenciálnímu dluhu služebníku nezbyvá než evidentně lhát: „Sto miliard? Jasně, to zvládnou. Jen mi dejte trochu víc času.“ Pak mu najednou Pán odpustí, očividně opět z rozmaru.

Ukáže se ale, že omilostnění má jednu podmínku, o které služebník neví. Spočívá v jeho povinnosti být ochotný udělat totéž pro ostatní lidi, zde tedy jiného služebníka, který mu dluží (přeloženo do dnešních slov) kolem tisíce babek. Když ve zkoušce selže, je uvržen navěky do pekla nebo „dokud nesplatí celý dluh“, což je v tomto případě totéž.

Toto podobenství je už dlouho pro teology výzvou. Obvyčejně se interpretuje jako ilustrace nekonečného Božího milosrdenství a toho, jak málo toho od nás požaduje na oplátku. Tím je to implicitně také připomínka, že věčná muka pekelná nemusí být takový nesmysl, jak by se mohlo zdát. Křesťané to ve skutečnosti zmiňují, když odříkávají Otčenáš a prosí Boha, „odpusť nám naše viny, jako i my odpouštíme našim viníkům“.²⁵ Modlitba téměř přesně kopíruje příběh podobenství a důsledky jsou stejně hrozivé. Většina křesťanů si musí přece při jejím odříkávání uvědomovat, že obvyčejně svým viníkům neodpouští. Tak proč by jim měl Bůh odpustit jejich hříchy?²⁶

Navíc tu pořád zůstává náznak, že podle těchto měřítek nelze žít, i kdybychom se snažili. Jedna z věcí, kterou novozákonní Ježíš tak provokuje, je fakt, že nikdy doopravdy nevíme, o čem mluví. Všechno můžeme vykládat dvěma způsoby. Když vyzývá své následovníky, aby odpustili všechny dluhy, milovali své nepřátele, odevzdali svůj majetek chudým – opravdu to od nich očekává? Evidentně na něco takového nejsme připraveni, takže co když to dělá jen proto, aby nám vmetl do tváře, že jsme všichni hříšníci, kteří mohou být spaseni až na onom světě? Tohle je totiž stanovisko, které je možné využít (a také se to tak dělá) k ospravedlnění čehokoli. Lidský život vnímá jako od počátku mravně zkažený, a dokonce i duchovní záležitosti formuluje pomocí obchodních pojmů: s výčtem hříchů, pokáním a rozhřešením, Ďáblem a sv. Petrem s jejich konkurenčními účetními knihami. Člověk má také plíživý pocit, že je to všechno jen fraška, protože pokud jsme nuceni hrát hru na výčet hříchů, znamená to, že si v podstatě odpuštění nezasloužíme.

Jak dále uvidíme, světová náboženství jsou plná takových rozporů. Na jednu stranu bouřlivě protestují proti trhu, na druhou stranu k námitkám využívají obchodních termínů – jako by říkali, že není příliš fér, pokud bychom lidský život redukovali jen na sérii obchodních transakcí. Podle mého i těch pár příkladů ukazuje, kolik je toho skryto v tradičních vysvětleních o původu a historii peněz. V těch příbězích o sousedech vyměňujících brambory za přebývajících pár bot je něco dojemně naivního. Když naši předci přemýšleli o penězích, těžko je jako první napadla přátelská výměna.

Někteří ve skutečnosti možná mysleli na své účty v místních pivnicích, nebo pokud se jednalo o kupce nebo správce, na sklady, účetní knihy a exotické importované drobnůstky. Většina lidí ale pomyslela na prodej otroků, výkupné za zajatce, zkorumpované výběřčí daní a drancování vítězných armád, hypotéky a úroky, krádeže a vydírání, pomstu a trest, a nejvíce asi mysleli na to, jak potřebné jsou peníze, když chce člověk založit rodinu, namluvit si nevěstu, aby mohl mít děti, a na druhé straně na to, jak stejné peníze rodinu ničí – když kvůli dluhům musí odejít manželka i děti. „Některé z našich dcer se již otrokyněmi staly a nemůžeme proti tomu nic udělat“. Stěží si lze představit, jaký citový význam taková slova musela mít pro otce v patriarchální společnosti, kde schopnost muže chránit čest rodiny byla vším. Přesto právě takový význam měly peníze pro většinu lidí po velkou část dějin: byla to hrůzná vidina jejich synů a dcer nucených odejít do domů odpudivých cizinců, aby tam čistili jejich hrnce a občas jim poskytl sexuální služby, vystaveni všem myslitelným formám násilí a týrání, možná na celá léta, možná navždy, zatímco jejich rodiče bezmocně čekali a nedokázali se podívat do očí svým sousedům. Ti přesně věděli, jak je lidem, kteří měli své děti chránit.²⁷ Je to určitě nejhorší věc, která se člověku může stát – a proto je svým významem stejná jako „uvrzení do žaláře a mučení do konce života“. A to je jen z pohledu otce. Těžko si představit, jaké to muselo být pro dceru. Přesto v průběhu dějin nescetné miliony dcer přesně věděly (a vlastně mnoho jich ví i dnes), jaké to je.

Mohli bychom namítnout, že lidé si mysleli, že to patří k věci. Když došlo např. k uvalení daní na poražený národ, lidé k nim mohli mít odpor, ale nepovažovali je za morální záležitost,

nebrali je jako dobré nebo zlé. Některé věci se prostě stávají – to byl nejobvyklejší postoj rolníků k takovým jevům po celé dějiny. Je zvláštní, že podle historických záznamů v časech dluhových krizí reagovali jinak. Mnozí z nich byli pobouřeni. Bylo jich dokonce tolik, že mnoho z našich slov týkajících se sociální spravedlnosti, způsob, jakým mluvíme o lidském poddanství a osvobození, je stále ozvěnou dávných debat o dluhu.

Je to obzvláště nápadné, protože tolik jiných věcí se přijímalo docela samozřejmě. Nedočteme se například o podobných bouřlivých protestech proti kastovním systémům nebo ostatně i proti instituci otroctví.²⁸ Kasta nedotknutelných i otroci přitom určitě často zažívali přinejmenším stejné hrůzy. Mnoho z nich bezpochyby protestovalo proti své situaci. Jak to, že se protesty dlužníků jevily jako morálně závažnější? Jak dosáhli toho, že jim naslouchali kněží, proroci, úředníci a církevní reformátoři? Proč takové vůdčí postavy, jako byl Nehemjáš, byli ochotni s porozuměním zvážit jejich stížnosti a protesty a svolat kvůli tomu velká shromáždění?

Někdo říká, že to bylo z praktických důvodů: dluhové krize zničily svobodné rolníky a ti bývali vždy verbováni do starověkých armád, aby bojovali ve válkách.²⁹ Jistě, byl to jeden z důvodů, ale ne jediný. Nemáme důvod věřit, že kupříkladu Nehemjášův hněv vůči lichvářům měl prvořadou spojitost s jeho úmyslem naverbovat vojsko pro perského krále. Je v tom něco zásadnějšího.

Dluh je odlišný tím, že se zakládá na předpokladu rovnosti.

Být otrokem nebo patřit k nižší kastě znamená být inherentně méněcenným. Mluvíme zde o čistě hierarchických vztazích. V případě dluhu jde ale o dva jedince, kteří k úmluvě přistupují jako rovnocenní partneři. Po právní stránce, alespoň co se týče úmluvy, jsou si rovni.

Můžeme ještě dodat, že když si lidé přibližně stejného postavení ve starověku navzájem půjčovali peníze, bývalo to zřejmě za celkem velkorysých podmínek. Většinou nepožadovali žádný úrok, a pokud ano, byl velmi nízký. „A neúčtuj mi úrok,“ napsal jeden bohatý obyvatel Kanaánu druhému, „oba jsme přece čestní muži.“³⁰ Mezi příbuznými byly mnohé takové „půjčky“ spíše prostě dary, a nikdo doopravdy nečekal jejich splátku. Půjčky mezi bohatými a chudými byly ovšem něco jiného.

Hranice mezi chudými a bohatými ale nikdy nebyla přesně stanovena, jako u kast nebo otroctví. Můžeme si představit, jak se cítil rolník, který přišel do domu svého bohatého bratrance s myšlenkou, že „lidé si mají pomáhat“ a za rok či dva mu před očima zabavili vinice a odvedli syny nebo dcery pryč. Takové chování lze po právní stránce ospravedlnit tím, že nešlo o vzájemnou výpomoc, ale půjčku, čili o obchodní vztah – a smlouva je smlouva. (Vyžadovalo to také zaručený přístup k někomu vyššího postavení.) Rolník to musel vnímat jako strašlivou zradu. Co víc, popsat celou věc jako porušení smlouvy znamenalo prohlásit, že jde vlastně o věc morálky: tyto dvě strany *měly být* rovnocennými partnery, ale jeden z nich přestal ctít dohodu. V psychologickém slova smyslu to bylo pro dlužníka v jeho nedůstojném postavení ještě bolestivější, protože bylo možné říci, že jeho vlastní hanebnost zpečetila osud jeho dcery. Mohlo ho to ale přimět, aby od sebe odvrátil morální očernění: „přece jsme se svými

bratry jedno tělo, naše děti jsou jako jejich děti". Všichni jsme lidé. Máme povinnost brát ohled na potřeby a zájmy druhých. Jak mi to tedy můj bližní mohl udělat?

Ve Starém zákoně mohli dlužníci vznést zvláště působivý morální argument – nebyli všichni Židé egyptskými otroky a nevykoupil je snad Bůh, jak autoři Deuteronomia neustále připomínali čtenářům? Bylo správné, jestliže byla zaslíbená zem dána do užívání všem, aby ji někteří ostatním brali? Bylo správné, aby si osvobození otroci navzájem zotročovali své děti? Obdobně se argumentovalo v takových situacích ve starověku skoro všude: v Athénách, Římě a ostatně i v Číně – kde podle legendy první peníze vynesl dávný císař, který chtěl vykoupit z otroctví děti rodin, které je musely prodat po řadě ničivých povodní.

Po většinu dějin, kdykoli se objevil otevřený politický konflikt mezi společenskými vrstvami, měl podobu žádostí o zrušení dluhů, osvobození lidí z nevolnictví a obvykle navíc i navrácení pozemků. V Bibli a dalších náboženských tradicích můžeme vidět stopy morálních argumentů, které tyto nároky ospravedlňovaly. Obvykle byly náchylné k různým vynalézavým překroucením a kličkám, ale nevyhnutelně obsahovaly tržní jazykový styl.